

İbn Rüşd: Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek, Asitan Yayıncılık, 2009, Sivas, 2 Cilt, 955 sayfa, 472+483.

YARD. DOÇ. DR. ŞENOL KORKUT
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
senolkorkut@yahoo.com

Sempozyumlarda genel olarak iki tür amaçtan bahsedilebilir: Birincisi, ilgili alandaki uzmanların ilmi birikimini sergileyerek daha geniş kitlelerle paylaşıp, bir nevi tartışmaya açmak; ikincisi ise konuyla ilgili olarak geleceğe yönelik bir yol haritası çizmek. Bu tür etkinlikleri kalıcı ve bir o kadar da değerli kılan temel husus ise “söz uçar yazı kalır” misali, bildiri metinlerini, daha geniş okur kitleleri ile buluşturmak amacıyla yayımlamaktır. Eğer etkinlik kendi alanında “usta” olarak kabul edilmiş tarihsel bir şahıs üzerine ise, şüphesiz ki buradaki amaç, onu anlama ve yorumlama denemesinin daha ötesinde, ustayı zamanın problemleri ve bakış açısı ile buluşturup kendi perspektifinden günümüz dünyasına konuşturmadır. Editörler adına Bayram Ali Çetinkaya'nın, tanıtacağı esere yazdığı dibaceden de anlaşılacağı üzere, eserin/etkinliğin temel felsefesinde andığım unsur düşünülmüş olacak ki; özellikle son zamanlarda gerek uzlaşmacı gerekse çatışmacı tezler temelinde sık sık karşılıklı yazılan “Doğu/İslâm ve Batı” tabirleri, belirli bir ilişkiyi öngörecektir şekilde İbn Rüşd'ün entelektüel mirası açısından bir sıfat olarak kapsama alınmış bulunmaktadır. Eserin/etkinliğin adını bu şekilde belirlemek, İbn Rüşd'ün geride bıraktığı miras açısından o kadar da garip karşılanmamalıdır; çünkü o hem filozof olması itibarıyla evrenseldir hem de bıraktığı mirasın yankıları

bakımından İslâm ve Batı dünyasının neredeyse ortak filozofudur. Bu mülahazadan sonra, eserin tanıtımına ve değerlendirmesine geçelim.

Başlıkta künyesini verdiğim iki ciltlik eser, 9-11 Eylül 2008 tarihinde Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından Başbakanlık Tanıtma Fonu'nun katkılarıyla organize edilen aynı adlı sempozyumun bildiri ve müzakere metinlerini içermektedir. Eser her birisinin ayrı editörlerinin bulunduğu 12 bölümden oluşmaktadır. Eserde İbn Rüşd'ün ilmi mirasının bütün yönleri ile ele alınması amaçlanmış, böylelikle disiplinler arası bir okumayı amaçlamak söz konusu olmuştur. Bu nedenle eser bize İbn Rüşd üzerine yapılmış çalışmalar hakkında çok geniş bir literatür ve yorum zenginliği sunmakta; keza 99 ilim adamının iştirakiyle son zamanlarda Türkiye'de İbn Rüşd üzerine yapılan etkinliklerin en hacimli olarak öne çıkmaktadır. Ben burada her özetlemenin parçacı ve indirgemeci bir yaklaşım içerdiğini akılda tutarak bildiri metinlerini bir okuma sürecine tabi tutacağım.

Editörlüğünü Talip Özdeş'in yaptığı "Doğu ve Batı Arasında İbn Rüşd" başlığını taşıyan birinci bölümde, İbn Rüşd'ün güncel değerini ön plana çıkaran bildirilere yer verilmiştir. Bu bölümde ikinci olarak Oliver Leaman, "How Modern is the Thought of Ibn Rushd?" adlı bildirisinde, öncelikle klasik kaynaklarda geçtiği şekliyle İbn Rüşd'ün hayatı ile ilgili aktarılan bazı haberlerin gerçekten doğru olup olmadığının kesin olarak bilinemediğini, bu haberlerin modern dönemde özellikle Renan ve Borges anlatımlarında romantik bir bakışa sebep olduğunu; oysa İbn Rüşd'ün daha ziyade münzevi bir kişilik, görüşlerini titizlikle ifade eden ve özenli bir dil kullanan birisi olmasının daha muhtemel olduğunu ifa etmiş; ayrıca İbn Rüşd'ün kendi görüşlerini radikal olarak değerlendirmedeğini, herhangi dini bir şüpheye sahip olmadığını ve İslâm'la ilgili heterodoks bir görüşe meyletmediğini; bunun tersine Maliki mezhebine mensup bir yargıç olarak inançlı birisi olduğunu ve bu legal okula karşı her hangi bir orijinal olmayan görüş serdetmediğini vurgulamıştır. Leaman, bu nedenlerle Hristiyan Avrupa'da önemli bir yer edinen radikal İbn Rüşdçülük fenomeninin eğer yaşasaydı İbn Rüşd'ü bir hayli şaşırtacağını ve Mısırlı yönetmen Yusuf Şahin'in 1997'de çektiği filmde Mısırlı Arap olarak takdim edilen İbn Rüşd'ü hiç tanımayamayacağını söylemiş, keza Câbirî ve Farah Altun'un sunduğu gibi onun sekularizmi savunmadığını, çünkü devletin dinden ayrılması fikrinin İbn Rüşd'de bulunamayacağını ifade etmiştir. Leaman böyle bir manzarada

söz konusu akım ve şahısları bizzat itham etmektense, farklı alanlara çekilen izlenimleri takip ederek filozofun orijinal metinlerinde bu tür unsurlara yol açabilen noktalara ve işaretlere odaklanmanın daha makul olacağını işaret etmiştir. Bu bağlamda Leaman İbn Rüşd'ün din ve felsefe konusundaki görüşlerini dil açısından ele almakta ve filozofun bu konuları, kökeni Fârâbî'ye kadar gidecek şekilde, Wittgensteinci anlamda bir tül dil oyunları mantığı ile açıkladığını söylemiştir.

Câbirî ise “İbn Rüşd'ün Değişim ve Islah Projesi” adlı bildirisinde Kurtubalı filozofun Arap-İslâm kültürü açısından itikat, şeriat, felsefe, tıp, ilim, dil ve siyaset alanında bir tür ıslah, yenileşme ve değişme teorisini benimsediğini savunmuştur. Câbirî bu bağlamda *el-Keşf, Faslu'l-Makal* ve *Tehafüt* adlı eserlerinde itikadi alanda ıslah anlayışının izlerinin görülebileceğini, Aristo felsefesine bakışında ve ona yeni şerhler yazma düsturunda ise felsefi alandaki ıslah idesinin hakim olduğunu, tıp alanında ise bu görüşü tıpta ancak bilimsel bilginin etkili olacağını savunarak gösterdiğini, Aristo'nun *Fizik* şerhlerinde bilimsel bilgi ile çelişen görüşleri reddetmesinde ise tabiat bilimi alanındaki yenileşme isteğinin görülebileceğini, aynı olgunun dil alanında klasik Arapça gramerine bazı açılardan yaptığı itirazlar ve yeni önerilerde görülebileceğini, siyaset alanında ise İbn Rüşd'ün, *Cumhuriyet* adlı eserine yazdığı şerhte Eflatun'un bazı görüşlerini döneminin temel unsurlarını kitabın içeriğine dahil ederek ana esere bir tür müdahale yöntemi uygulayarak gösterdiğini dile getirmiştir. Cabiri, İbn Rüşd'ün Eflatun'un *Cumhuriyet*'ine yazdığı şerhin Latince'ye çevrilmesinden sonra Hıristiyan Avrupa'nın bu eser üzerinden siyaseti bağımsız bir ilim yaptığını, İslâm dünyasının ise aynı olguyla İbn Rüşd'den altı asır sonra karşılaştığını ileri sürmüştür. Böylece Câbirî, İbn Rüşd'ün bu alanlarda benimsediği metodolojiden ve getirdiği yeniliklerde dolayı Arap-İslâm kültürü açısından çok boyutlu bir ıslah projesini benimsediğini iddia etmiştir.

Editörlüğünü Ebubekir Sıddık Yücel'in yaptığı “İbn Rüşd'ün Yaşadığı Ortam ve Zihniyet Dünyası” adlı ikinci bölümde, önce Hüseyin Sarıoğlu hakikat arayışının İbn Rüşd'ün zihniyet dünyası ve metodoloji açısından önemli bir ölçüt olduğunu, bu olgunun filozofun Allah-kâinat-insan ilişkileri zemininde kurduğu sistemine her aşamada yandığını ifade etmiştir. “İbn Rüşd'ün Fikirlerinde Batalyevsî'nin Etkisi” adlı bildirisinde ise İsmail Erdoğan İbn Rüşd'le kısmen çağdaş olan Batalyevsî'nin (ö.1127) bazı

görüşleri ile İbn Rüşd'ün bazı teorilerini karşılaştırmış ve Batalyevsi'nin felsefe-din ilişkileri, Tanrı'nın ilmi, nefslerin birliği gibi konularda İbn Rüşd üzerindeki muhtemel etkilerini sorgulamıştır. Kadir Canatan ise İbn Rüşd'ün zihin dünyasını, dini bilgi ile felsefi bilgi uzlaştırmasının esas olduğu epistemolojik sistemini yeniden okumaya tabi tutarak açıklamaya çalışmıştır. “İbn Rüşd Sonrası İslâm Felsefesinin Durumu” adlı bildirisinde Mahmut Kaya, İbn Rüşd sonrası İslâm dünyasında felsefenin sönükleştiği yönündeki tezlere atıf yaparak bunun sanıldığı gibi aksine Gazalî literatürü ve savunuculuğunun İbn Rüşd üzerindeki bir zaferinden ziyade, başka unsurlarla bağlantılı bir husus olduğuna işaret etmiştir. Kaya, Osmanlı döneminde eski filozofların sistemlerinin bilindiğini fakat tamamen özgün bir felsefenin gelişmediğini, özgünlük alanında bir sönükleşmenin yaşandığına işaret etmiştir. Bu sönükleşmede ise başrolü Gazalî değil Fahrettin Razi oynamaktadır. Şöyle ki önce Fahrettin Razi *el-Mebâhusu'l-Meşrikıyye* adlı eserinde Kelam problemlerini felsefe bağlamında, *el-Muhassal*'da ise felsefi problemleri kelam açısından ele alarak, ikisinin alanını birbirine karıştıran eklektik bir tarz ortaya çıkarmıştır. Bu tarz el-İcî'de görüleceği üzere, müteahhirin kelamcıları üzerinde büyük etkiye sahip olmuş, bu tarz üzere telif edilen eserler asırlarca medreselerde ders kitabı işlevi görmüştür. Söz konusu eserlerde hakim olan yöntem, diyalektik ve faydasız egzersiz süreçlerini takip eden, sona erdiğinde zihni ana konudan bir hayli uzaklaştıran, klasik mantıkta şartlı kıyasa tekabül eden verimsiz bir yöntemdir. Böylece elde edilen bilgi ne dinin, ne felsefenin ne de ilmin işine yaramaktadır. Kaya, İbn Rüşd sonrası İslâm dünyasında felsefenin sönükleşmesini öncelikle bu ayrıntıya, saniyen ise önceki dönemin zühd ve takva anlayışından bir hayli uzaklaşmış Suhreverdî ve İbn Arabî çizgisindeki tasavvuf geleneğine bağlamaktadır. Aynı oturumun bir başka tebliğcisi Mehmet Azimli, İbn Rüşd'ün biyografisini yettiği ortamın kültürel etkenleri eşliğinde ele almış, Mehmet Özdemir ise İbn Rüşd dönemi Endülüs hayatını kültürel, siyasi ve sosyal şartlar açısından ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur. Özdemir'e göre, İbn Rüşd'ün yaşadığı 12. yüzyıl Endülüs'ü daha önceki asırlarda sahip olduğu siyasi istiklalini ve birlik ruhunu yitirmiş, bu yüzyılda Endülüs'e hakim olan Murabıt ve Muvahhid yönetimlerinde karşı tarafta oluşan Haçlı cephesine karşı bir acziyet oluşmuş ve bu asır Endülüs tarihinin en büyük savaşlarının yaşandığı bir mücadele alanına dönüşmüştür.

Fakat Endülüs'ün ilim, fıkıh ve sanatta görülen geleneksel ihtişamı bu dönemde de belirleyici bir unsur olarak devam etmiştir.

Editörlüğünü Üzeyir Ok'un yaptığı "Felsefe ve Din İlişkisi"nin ele alındığı üçüncü bölümde öncelikle İsmail Çalışkan, İbn Rüşd felsefesinde din kavramının muadilleri olarak kullanılan şeriat ve millet kavramlarını tetkik etmiş, İbn Rüşd'ün bu kavramlara verdiği anlam ve içerikleri irdelemiş ve filozofun din kavramı yerine şeriat ve millet tabirlerini kullanmasının sebeplerini sorgulamıştır. "İbn Rüşd'ün Projesi: Felsefe-Din Uzlaşımı" adlı bildirisinde ise Bayram Ali Çetinkaya, öncelikle felsefe-hikmet kavramlarının eşdeğerliliği üzerinde durmuş, hikmetin tarihsel kökenlerini irdeleyerek, anlam zenginliği üzerine dikkat çekmiş, keza hikmet konsepti temelinde İbn Rüşd'ün din ve felsefe teorisini filozofun kullandığı bazı felsefi kavramlar çerçevesinde ele almıştır. Çetinkaya, İbn Rüşd'ün yöntem ve felsefi dehasının modern dönemde Müslümanlar tarafından ilham verici bir unsur olarak yaşatılmasının bir zorunluluk arzettiğini ifade etmiştir. "Faslu'l-Makâl'i Wittgensteinci Bir Bağlamda Okumak" adlı bildirisinde ise Recep Alpyağıl, bildiri başlığının ilk bakışta çok tuhaf gelebileceğini, fakat iki filozofun özellikle *dil oyunları* temelinde benzer unsurları paylaştıklarını ifade etmiştir. İsmail Taş ise Sicistanî ile İbn Rüşd'ü felsefe-din münasebetleri açısından karşılaştırmıştır.

Editörlüğünü Bayram Ali Çetinkaya'nın yaptığı "İbn Rüşd'ün Varlık Düşüncesi" adlı bölümde, önce Kazım Sarıkavak, İbn Rüşd'ün nefis kavramını *Telhîsu Kitabi'n-Nefs* çerçevesinde ele almış; Nurten Gökalp İbn Rüşd'ün güç kavramını irdelemiş, Hüseyin Aydoğdu ise İbn Rüşd'ün Varlık-Öz ayrımı temelinde tümeller sorunu çözümlemesini ele almıştır. Aydoğdu, İbn Rüşd'e göre varlık-öz ayrımının mantıki ve epistemolojik geçerliliği olan bir ayrımı önelediğini, bu bağlamda İbn Rüşd'ün tümeller sorununun çözümünde önceki Meşşailer'den ve Gazalî'den ayrıldığına işaret etmiştir. Aydoğdu'ya göre tümeller sorununda İbn Rüşd, Aristo mantığını kullanmasına rağmen sorunun çözümünde Aristo gibi düşünmemiş ve vardığı sonuç farklı olmuştur. "İbn Rüşd Felsefesinde İlliyyet Problemi" başlıklı bildirisinde Hatice Toksöz, klasik-Meşşa'i sebeplilik teorisindeki temel unsurlar konusunda İbn Rüşd'ün görüşlerini irdelemiştir. Numan Aruç ise İbn Rüşd'ün eğitim felsefesini ele almış, filozofun eğitimi bir insan hakkı olarak gördüğünü, filozofa göre devletin her kademedeki insanlar için (kadın ve yaşlılar dahil) bir eğitim politikası geliştirmesi gerektiği görüşünü

benimsediğini vurgulamıştır. Ömer Bozkurt, Gazalî ve İbn Rüşd'ün imkan kavramına verdiği tarif ve kullanımları ele almış, imkan kavramının Gazalî ve İbn Rüşd arasında kaynak, yöntem ve sonuç bakımından en belirgin ayrılma noktalarından birisi olduğunu vurgulamıştır.

Editörlüğünü Kazım Arıcan'ın yaptığı “Din Felsefesi” bölümünde ise filozofun modern din felsefesinin verileri ile okunması yapılmaktadır. Bölümün ilk yazısı Ali Durusoy'a aittir. Durusoy, İbn Rüşd'ün Aristoteles inşasında Fârâbî ve İbn Sina'nın hem kaynak hem de Aristo felsefesini işleyiş tarzı bakımından önemli bir işlev gördüğünü, özellikle tasavvur ve tasdik anlayışında İbn Rüşd'ün Aristo'ya yönelik ilgili teoride kaynak olması bakımından Fârâbî ve İbn Sina'nın katkısının önemli olduğunu, İbn Rüşd'ün ustaca bu iki kaynağı sistematik olarak kullandığını vurgulamıştır. “İbn Rüşd'ün Tanrı'nın Niteliklerine Dair Görüşleri” adlı bildirisinde Kemal Sözen, öncelikle zat-sıfat ayırımına yönelik olarak filozofun özgün görüşlerini serdetmiş, saniyen Tanrı'nın sübuti sıfatları konusunda İbn Rüşd'ün görüşlerini irdelemiş, salisen de Tanrı'nın selbi sıfatları konusundaki görüşlerini analiz etmiştir. Veli Urhan ise yaratma kavramını Gazalî, İbn Rüşd ve İkbâl'in felsefi sistemlerini karşılaştırarak yeniden bir okumaya tabi tutarak ele almıştır. Kazım Arıcan ise İbn Rüşd'e atfedilen çifte hakikat teorisinin İbn Rüşd metinleri ile yüzleştirmesini yapmış ve filozofun hakikatin birliğini savunduğunu ifade etmiş, İbn Rüşd'ün insanları filozof ve halk olarak kategorilendirmesinin yanlış anlaşılacak daha sonraki asırlarda çifte hakikat anlayışına yol açtığını ifade etmiştir. “İbn Rüşd ve Tanrı'nın Tikellere Dair Bilgisi” adlı bildirisinde Hülya Yıldız söz konusu problem bağlamında Gazalî'ye yönelik eleştirilerinde İbn Rüşd'ün Allah'a ait bilginin ezeli ve ebedi olduğunu, fakat yaratılmış varlıklarla ilgili O'nun bilgi tarzının insanlara açık olmadığını savunduğu aktarmış, bu nedenle İbn Rüşd'ün hem Gazalî'yi hem de “Allah tikellerin tümel bilgisine sahiptir” tezini savunan İbn Sina'yı eleştirdiğini savunmuştur. Bu bölümün bir diğer tebliğcisi Aliye Çınar ise İbn Rüşd'ün akıl öğretisini ve bazı metafizik problemlerini Rasyonel Teoloji açısından okumaya tabi tutmuştur. Bilgehan Bengü Tortuk ise İbn Rüşd'ün Tanrı anlayışında “Bir” niteliğini irdelemiştir.

Editörlüğünün Ali Osman Kurt'un yaptığı “Aydınlanma ve Hıristiyan Teolojisi” adlı bölümde yine ilk bildiriye sunan Kurt, İbn Rüşd'ün Eş'ari ve Mu'tezili kelimcilerin özellikle Allah'ın sıfatlarını açıklayış tarzlarına getirdiği eleştirileri irdelemiş; Bülent Uğraksız ise İbn Rüşd'ün

Aydınlanma'ya muhtemel etkilerini genel bir şekilde ele almıştır. Muammer İskenderoğlu, Latin İbn Rüşdçülüğünün temsilcileri olarak anılan Daçyalı Boethius ve Brabantlı Siger'in İbn Rüşd etkisindeki bazı felsefi problemlerini irdelemiştir. "Katolik Kilisesi'ndeki İbn Rüşd Mirası" başlıklı tebliğinde ise Hasan Akkanat, Katolik Kilisesi tarafından 1914 yılında kutsanan ve bu tarihten sonra resmi bir öğreti haline getirilen Thomas felsefesinin ve 24 maddelik listenin felsefi izi sürüldüğünde bunların İbn Rüşd kaynaklı olduğunu savunmuştur. Semahat Özgenç ise İbn Rüşd ve Musa b. Meymun'un vahiy ve nübüvvet anlayışlarını kıyaslamış ve bu alanda iki filozof arasında benzerlikler olduğuna dikkat çekmiştir.

Editörlüğünü İsmail Çalışkan'ın yaptığı "Dini Nasların Tevili" adlı bölümün ilk bildiri metni "Mukayeseli İslâm Hukuku Bağlamında İbn Rüşd'ün Hadisçiliğine Genel Bir Bakış" ismiyle Enbiya Yıldırım'a aittir. Yıldırım *Bidâyetu'l Muctehid* adlı eseri bağlamında İbn Rüşd'ün hadisçiliğini, bu alanda kullandığı özgün ıstılahları, İbn Rüşd'ün hadis kaynaklarını kullanım şekillerini ve bu alanla ilgili değindiği diğer hususları irdelemiştir. "İbn Rüşd'ün Eserlerindeki Bilimsel Tefsir Örneklerinin Değerlendirmesi" adlı bildiri metninde de Veysel Güllüce İbn Rüşd'ün tevil anlayışının ve çeşitli eserlerinde atf yaptığı ayetlere getirdiği yorumların ilmi tefsir anlayışının bir ürünü olduğunu, özellikle kevnî içerikteki ayetlerin yorumlanmasında bilimsel verilerin kullanmak bağlamında İbn Rüşd'ün bilimsel tefsirciliğe bir örneklik teşkil ettiğini ifade etmiştir. "İbn Rüşd'ün Nasları Anlamada Tevili Kullanması ve İşarî Tasavvufî Yoruma Bakışı" adlı bildiri metninde Ahmet Yıldırım, tevil kavramına İbn Rüşd'ün yeni ve özgün bir içerik kazandırdığını, onun indinde Allah'a, peygamberlere ve ahiret gününden ibaret olan üç temel ilke dışındaki konularda usulüne uygun olmak koşuluyla tevil yapılabileceğine işaret etmiş ve filozofun tevil anlayışını ayrıntılı bir şekilde irdelemiştir. Fethi Ahmet Polat ise İbn Rüşd'ün tevil anlayışını zâhir-bâtın ayrımı çerçevesinde ele almıştır.

Editörlüğünü Selim Eren'in yaptığı 8. bölümün konusu ise "Batı Düşüncesi ve İbn Rüşdçülük"tür. Bölümün ilk yazısında Süleyman Hayri Bolay, modern dönemde İbn Rüşd üzerine yapılan çalışmalara öncülük eden bir eser ve aynı zamanda Ernest Renan'ın doktora tezi olan "Averreos Et L'averroisme" adlı yapıtı tanıtmıştır. "İbn Rüşd ve College De France" adlı bildiri başlığı ile Mehmet Bayraktar, Fransız düşünce tarihinde önemli bir kurum olan College de France'ın kuruluşunda İbn Rüşdçülükle rekabetin

önemli bir unsur olduğunu ifade etmiş söz konusu kurumun ilk hocalarının ilginç bir şekilde İbn Rüşd'ü olduklarına dikkat çekmiş, bu kurumun başlangıcında İtalya'dan davet edilen İbn Rüşd'ü düşünürler üzerinde durmuştur. "İbn Rüşd'ün Skolastik Felsefeye ve Rönesans Felsefesine Etkisi" başlıklı makalesinde Andrés Martínez Lorca, önce Latin İbn Rüşd'ülüğü üzerinde durmuş bilahare Dante'nin düşünce dünyasında İbn Rüşd'ün etkilerini irdelemiş, salisen çeşitli konular bağlamında İbn Rüşd'ün İtalyan Rönesansı üzerindeki izlerini sürmüştür. Ali Asker Bal ise Raphael'in Atina Okulu ve Felsefe isimli tablosunda yer alan İbn Rüşd'ün konumu üzerine sanatsal ve resim kritiği açısından bir tetkik yapmıştır. Süleyman Dönmez "Doğu-Batı Arasında Ayıran Değil Birleştiren Bir Filozof: İbn Rüşd" başlıklı makalesinde, öncelikle 13 ve 16. asırlar arasında İbn Rüşd'ülüğün nasıl anlamlandırıldığı üzerinde durmuş, Madonnat'in ve Steenberg'in 13. asır Latin İbn Rüşd'ülüğünü Thomas'ın yaklaşımlarının karşısına koyarak sadece Brabantlı Siger'le sınırlandırmakla yanlış bir çıkarım yaptıklarını, çünkü başta Thomas olmak üzere Magnus'un ve Boneventure'nin İbn Rüşd'ün Aristo şerhlerini birer başucu eserleri olarak kullandıklarını, dolayısıyla İbn Rüşd'ülüğün çok daha geniş bir literatürü kapsadığını vurgulamıştır. Dönmez, Thomas'ın İbn Rüşd'ün özgün görüşlerine değil, İbn Rüşd'ülerin savundukları görüşlere karşı olduğunu, bunu yaparken de yine İbn Rüşd'ün fikirlerinden yararlandığına işaret etmiştir. Mustafa Tekin ise bildiri metninde İbn Rüşd çalışmalarının halihazırda çok boyutlu bir şekilde devam etmesinin bir zorunluluk olduğunu, bu çalışmalarda İbn Rüşd'ün rasyonalizmin tüm boyutlarını taşıyan bir çerçeve içerisine oturtulması gerektiğine işaret etmiş, bu bağlamda din-felsefe ilişkisi, çifte hakikat kuramı ve rasyonellik başlıkları altında İbn Rüşd öğretisini okumaya tabi tutmuş, sonuç olarak da İbn Rüşd'ün İslâm ve Batı düşüncesi arasında geliştirilecek yeni düşünsel ve pratik ilişkilerin köprüsü olarak görülmesi gerektiğini savunmuştur. Kendi sunduğum "Latin İbn Rüşd'ülüğü, Reddiyeler ve Siyasi Yasaklamalar" adlı bildiri metninde ise öncelikle İbn Rüşd'ün 13. yüzyıl felsefesindeki genel konumunu, Latin İbn Rüşd'üler olarak anılan filozofların bazı öğretilerini, bunlara yazılan reddiyeleri değerlendirdim, bilahare 1270 ve 1277 yasaklamalarını ele aldım.

Editörlüğünü Alim Yıldız'ın yaptığı "Tasavvuf ve Dil Felsefesi" bölümünün ilk tebliği, Süleyman Uludağ tarafından sunulmuştur. Uludağ,

öncelikle İbn Rüşd öncesi Endülüs'te tasavvufun genel durumuna değinmiş, Aristo felsefesine eklenen Yeni-Platoncu ve İşraki unsurlara karşı olan İbn Rüşd'ün tasavvuf karşısındaki tavrının ilginç olacağına işaret etmiş, İbn Rüşd'ün bu alanın terminolojisini kısmen kullandığını, ilham yoluyla gelen bilginin gerçekliğini kabul ettiğini, bu nedenle İbn Rüşd'ün tasavvufa karşı ve yabancı olduğunun söylenemeyeceğini iddia etmiştir. Kadir Özköse ise İbn Arabî'nin İbn Rüşd'le ilgili hatıra ve anlattıklarından yola çıkarak iki düşünürü felsefi bilgi ve tasavvufi bilgi açısından mukayese etmiştir. Ömer Faruk Altıparmak ise İbn Rüşd'ün tasavvuf hakkındaki bilgi ve tutumlarını onun Faal Akıl'la ittisal teorisi temelinde ele almıştır. “Felsefe-Din İlişkisi Bağlamında İbn Rüşd'ün Müjdecisi İbn Meserre” adlı bildiri metninde ise Mehmet Necmettin Bardakçı, din ve felsefeye bakışları, akıl teorileri, vahiy anlayışları ve tevil hakkındaki nazariyeleri bakımından iki düşünürü karşılaştırmış, ayrıca bildiri metninin sonuna kendi delillerini destekleyecek mahiyette İbn Meserre'nin bir risalesinin çevirisini sunmuştur. Yusuf Doğan ise İbn Rüşd'ün Arap gramerine ve nahvine getirdiği yenilikleri ve filozofun bu iki alandaki özgün görüşlerini irdelemiştir.

“İbn Rüşd'e Göre İlahi Kelâm'ın Anlaşılmasında Felsefi Yöntemin Rolü” başlıklı bildiri metninde İbrahim Bor, önce İlahi kelâmın felsefi yöntemle açıklamasında İbn Rüşd açısından hakikat, yorum ve burhan'ın anahtar terimler olduğunu vurgulamıştır. Saniyen klasik mantıkta kıyasın bir çeşidi olan burhanın İbn Rüşd tarafından ilahi metnin yorumlanmasında bir yöntemle dönüştüğünü, böylece ilahi kelâmdaki müteşabih ayetlerin yorumlanmadan anlaşılama veya yanlış anlaşılma riskine karşı İbn Rüşd'ün burhanı zorunlu kıldığını söylemiştir. Bor, söz konusu arayışta filozofun tek bir hakikat kabul etmesinin önemli bir unsur olduğuna, böylelikle İbn Rüşd'ün İlahi kelâmın anlama ve yorumlanmasında kuralları ve sınırları belli olan akılcı bir yöntem geliştirdiğine, hermenötik yöntemin ise bu yöntemle zaman zaman çeliştiğine işaret etmiştir.

Editörlüğünü Gökhan Sebati Işkın'ın yaptığı “İslâm Hukuku ve Felsefesi” adlı bölümün ilk bildiri metni “Felsefi-Etik Açısından İbn Rüşd'ün Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi” başlığıyla Muharrem Kılıç'a aittir. Kılıç öncelikle İbn Rüşd'ün bilimler tasnifi açısından hukuku davranış bilimleri kategorisinde değerlendirirken, filozofun ahlakı insanın iç dünyasına, fıkıhı ise insanın dış dünyasına yönelik bir ilim olarak belirlediğini vurgulamış; böylece filozofa göre ahlakın hukukun ayrılmaz bir

parçası olarak ve dolayısıyla bireysel ahlak ile kamusal/mesleki ahlakın zorunlu bir koşulu olarak değerlendirdiğini, keza klasik dört erdemin İbn Rüşd'ün hukuk sisteminin temelini oluşturduğunu vurgulamıştır. Abdullah Kahraman ise mukayeseli İslâm hukukunda İbn Rüşd'ün yerini irdelemiş, Maliki mezhebine mensup olmasına rağmen İbn Rüşd'ün geniş bir perspektiften mevcut mezhepleri objektif bir şekilde tetkik ettiğini, hukuk açısından sadece sosyal boyutlu meseleler üzerine bir mukayese yaptığını, söz konusu mukayese sürecince bilimsel verilerden yararlandığını, bu tutumun ise o döneme göre orijinal ve farklı bir tutum olduğunu ifade etmiştir. Orhan Çeker ve arkadaşlarının “İbn Rüşd'ün Mezhep Görüşlerini Tespitteki İsbet Durumu” başlıklı bildiri metinlerinde İbn Rüşd'ün Hanefî kaynaklara atıf yaparken düştüğü yanlışlıklar 93 madde halinde tespit edilmiştir. “İbn Rüşd'ün Fıkıhtaki Tevili” başlıklı tebliğinde ise Mehmet Nuri Güler, fıkıh problemleri bağlamında filozofun çeşitli eserlerinde takip ettiği tevil konularını irdelemiştir. “Bidâyetü'l-Müctehid'de Ceza Hukuku İlkeleri” adlı bildiri metninde ise Sabri Erturhan İslâm fıkında çeşitli olaylara yönelik müeyyideler bağlamında İbn Rüşd'ün hadd, kısas ve tazir şeklinde tasnif edilen ceza hukukuna dair görüşlerini dercetmiştir. “Klasik Hukukçuların Cihad ve Savaş'a Dair Görüşlerine İbn Rüşd'ün Getirdiği Eleştiri ve Açılımlar” adlı metninde ise İsrail Balcı, İbn Rüşd'ün *Bidâyetü'l-Muctehid* adlı eserinin *Kitâbu'l-Cihad* bölümünde sergilediği cihad ve savaşla ilgili görüşlerini irdelemiştir. Balcı'ya göre İbn Rüşd bu konularda klasik ulemadan farklı düşecek bir yorum tarzını benimsememekle beraber yer yer kendi görüşlerini de açıklamıştır. Şu halde, İbn Rüşd klasik görüşler içerisinde cihad'ın farz-ı kifaye olduğunu, gayr-i müslimlerle savaşmanın zorunlu olmadığını, İslâm otoritesini kabul etmeleri şartıyla gayr-i müslimlerle barış yapılabileceğini benimsemiştir. Aynı şekilde bildiride, klasik görüşler içerisinde İbn Rüşd'ün savaşta kadınlar, çocuklar, yaşlılar, din adamları ve çiftçileri öldürülmemesi yönündeki görüşleri benimsediği, savaştan önce karşı tarafın haberdar edilmesi gerektiği, Mecusi gibi sınıflara da ehl-i kitab muamelesinin yapılabileceği yönündeki görüşleri kabul ettiğine işaret edilmiştir.

Editörlüğünü Sami Şahin'in yaptığı kitabın 11. bölümünün başlığı “İrade Özgürlüğü ve Metodolojik Eleştiri”dir. Bölümün ilk metni “İbn Rüşd'e Göre İrade Özgürlüğü” başlığıyla Ramazan Altıntaş'a aittir. Altıntaş İslâm düşünce tarihinde en önemli tartışma alanlarından birisi olan kaza ve

kader problemine dair filozofun görüşlerini irdelemiş, kaza, kader dolayısıyla insanın iradesi ile ilgili zahiren ortaya konduğunda birbiriyle karşıt sonuçlar doğuran Kur'an ayetlerinin İbn Rüşd'ün metodolojisi açısından çözümünü ortaya koymaya çalışmıştır. Altıntaş, problem bağlamında İbn Rüşd'ün aynı zamanda Cebriye ve Mutezile'nin görüşlerini tutarsız bulduğunu, filozofun bu problemi iç ve dış sebepler teorisi ile çözümlenmeye çalıştığını, böylelikle İbn Rüşd'e göre, insanın özgürlük ve cebir altında olduğunu ifade eden dini metinlerin umumi lafızlarını tahsis ederek aralarındaki tenakuzun giderilebileceğini savunmuştur. "İbn Rüşd'ün Kelamcılara Yönelik Metodolojik Eleştirisi" adlı bildiri metninde Metin Özdemir, kelamcılar ile İbn Rüşd arasındaki en temel yöntem farklılığının burhan anlayışlarında ortaya çıktığını, İbn Rüşd'ün kelamcılar burhan'ın hakkını veremeyecek şekilde kullanmakla itham ettiğini, *el-Keşf*'te tasnif edildiği şekilde kelamcıların ancak zan ifade eden cedelin sınırlarına girebilecek bir delil kullandıklarını öncelikle işaret etmiştir. Özdemir bilahare İbn Rüşd'ün dini anlamada insanları hitabete dayalı delil anlayışına sahip olanlar, cedele dayalı tevil yapabilenler ve yakîn bilgiye dayalı tevilde bulunanlar olmak üzere üç gruba ayırdığını, filozofun bu tür tevilleri gereksiz görmediğini, fakat uygun zaman ve yer tespitinin önemli olduğunu, ayrıca burhana dayalı olarak tevil yapabilenlerin bu yorumlarını cedel ehline dahi açıklamalarının uygun olmadığını savunduğunu ifade etmiştir. "İbn Rüşd'ün Mucize Anlayışı" adlı bildiri metninde Halil İbrahim Bulut İbn Rüşd'ün mucizenin tanımı ve tasniflerine yönelik görüşlerini irdelemiştir. Hamza Muhammed Vesîm el-Bekri ise İbn Rüşd'ün tenzih, teşbih ve tecsim anlayışına eleştirel bir yaklaşım yapmıştır.

Editörlüğünü Galip Yavuz'un yaptığı 12. Bölümün ana başlığı "Mantık Sistemi ve Tıp"tır. "Bağdat'tan Endülüse Mantık Geleneği ve İbn Rüşd" başlıklı bildirisinde Ahmet Kayacık, İslâm düşüncesinde Bağdat ekolü ile başlayan mantık çalışmalarının İbn Rüşd dönemine kadar genel bir hülasasını yapmış, bilahare İbn Rüşd'ün mantık çalışmalarına geçmiştir. Kayacık İbn Rüşd'ün Aristo'nun mantığına yazdığı şerhlerde Aristo'nun kavramlarına bir dönüş yaptığını, İbn Rüşd'ün şerhlerde takip ettiği metodun önceki yorumcuların da görüşlerini değerlendirmesi bakımından özgün bir metot olduğunu, İbn Rüşd'ün Aristo'nun mantık eserlerine yeni bir canlılık kattığını ve Aristo şarihleri arasında asırlardır devam eden bazı tartışma konularını odak olarak belirleyip bir çözüme kavuşturduğunu ve böylelikle

mantığın statüsünü yeniden belirlediğini ifade etmiştir. “İbn Rüşd’ün Mantık Sisteminde Kıyas” adlı bildiri metninde ise Hüseyin Çaldak İbn Rüşd’ün büyük şarih olmasındaki temel etkenin onun Aristo’yu yorumlamaktan ziyade anlaşılır kılmasının, onun yer yer eksiklerini tamamlamasının daha etkin olduğunu bildirmiştir. Çaldak bir taraftan İbn Rüşd’ün Aristo felsefesini hiçbir diğer öğretiye bulaştırmadığını; keza kurduğu sistemi hiçbir dini dürtüye kurban etmediğini, öte taraftan ise aynı şekilde kurduğu felsefi sistem için İslâm akaidinin de esaslarından taviz vermediğini, böylece filozofun çok özgün bir sistem geliştirdiğini beyan etmiştir. “İbn Rüşd’e Göre Aklî Kıyasın Temellendirilmesi ve Tasdik Yolları” adlı bildirisinde ise İbrahim Çapak, filozofun kıyas anlayışını ayrıntılı bir şekilde irdelemiştir. Çapak, öncelikle İbn Rüşd’ün kıyas tanımını ele almış, orta terimin kıyasta bulunduğu şekillere ve kıyasın türlerine yönelik filozofun görüşlerini aktarmış ve filozofun klasik mantıktaki birinci şekil kıyas tarzını mükemmel kıyas olarak kabul ettiğini işaret etmiştir. Çapak bilahare İbn Rüşd’ün dini problemler açısından akli kıyası fihhi kıyas kadar zorunlu gördüğüne dikkat çekerek filozofun tasdik anlayışını izah etmiş ve kıyas tasniflerini örneklerle göstermiştir.

“İslâm Tıp Tarihinde İbn Rüşd” başlıklı bildiri metninde ise Ali Bakkal öncelikle İbn Rüşd’e kadar İslâm tıp tarihinin bir özetini vermiş bilahare İbn Rüşd’ün tıp bilimine getirdiği katkıları izah etmiş, üçüncü olarak da İbn Rüşd’ün tıpla ilgili telif ve şerhlerini irdelemiştir. “İbn Rüşd’ün Tıbbî Çalışmaları ve Nöroloji Bilimine Katkısı” başlıklı bildiri metinlerinde ise Deniz Belen ve Hayrunnisa Belen, Kurtuba’daki doktorların klasik İslâmî tıbbî Hıristiyan Batı ve Endülüs Yahudilerinin pratik ve tecrübeleri ile etkileşime sokmalarının bir sonucu olarak bir yenilenmeye tabi tuttuklarını, İbn Rüşd’ün ise bu örneklerden birisi olduğunu işaret etmişlerdir. Buna göre İbn Rüşd asıl başarılarını fıkıh ve felsefe sahasında elde etmesine karşın tıp ilmine özel bir ilgi duymuş, *Kitab el-Kulliyat* adlı eserini yazmadan önce tıp üzerine şümullü ve ansiklopedik bir çalışma yapmış, *Kulliyat*’ta ise anatomi, teşhisler, hastalıklar, belirtiler, sıtma, patoloji ve psikoloji gibi alanlarla ilgili kapsamlı malumatlar sunmuştur. *Kulliyat* Latince ve İbranice’ye çevrildikten sonra çok yaygın bir karşılık bulmuş ve defalarca basımı gerçekleştirilmiştir. İbn Rüşd tıp öğrencisi için anatomi bilgisi üzerinde ısrarla durmuş, tıp alanında bazı buluş ve yenilikleri keşfetmiştir. Buna göre birçok modern otoritenin de vurguladığı gibi retinayı (gözdeki ağkattmanı) ilk keşfeden, göz

merceklerinin (lens) görme duyularından olmadığını ilk defa işaret eden, retinayı besleyici bir kuvvet olarak tanımlayan, göz ve görme ilişkisini geleneksel klasik tıp öğretisinden farklı bir şekilde açıklayan İbn Rüşd'dür. Ayrıca yine müelliflere göre, İbn Rüşd, felç ve nöbetlerin sadece kalple ilgili değil de bu süreçte beynin de etkin olduğunu ilk defa öne süren tıp bilginidir. Keza İbn Rüşd Parkinson rahatsızlığının varlığını kabul ederek, özel işaret ve belirtilerini tarif eden ilk tıp bilimcisidir. Müellifler ayrıca diğer bazı hastalık ve rahatsızlıklar konusunda İbn Rüşd'ün özgün açıklamalarına yer vermişlerdir.

İbn Rüşd'ün engin ve boyutlu dünyasında yaptığımız gezintiye böylelikle son vermeden önce eserle ilgili gözüme ilişen birkaç eksikliğe değinmek istiyorum, fakat bu ayrıntılar yapılan işin küllî öneminin önüne geçirilemeyecek türdendir. Çünkü kapsamlı bir etkinliğin ürünü olan bu eser bize imkansızlıkların bir bahane olamayacağını göstermektedir; çünkü Sivas'ta halihazırda bir Kongre ve Kültür Merkezi yoktur. Şimdi kısmî eksikliklere geçebiliriz. Böylesine iddialı ve dolgun bir eserin ilk makalesi kanaatime göre yanlış seçilmiştir. Çünkü eserde ilk olarak "Günümüz Meydan Okumaları Karşısında İslâm'ın Geleceği" ismiyle Hasan Hanefi'nin metnine yer verilmiştir. Lakin Hanefi'nin metni, bırakınız içeriğinde İbn Rüşd kelimesinin bir defa geçmesini, İbn Rüşd mirasının çevresinde dolaşan bir içerikte bile değildir. Bu durumda yapılması gereken bu tür metinlerin basılı kitaplara dahil edilmemesi veya ilk makale olmaktan ziyade en azından gözden kaçırılacak bir konuma yerleştirilmesidir. Eserde bazı bildirilere yapılan müzakerelere yer verilirken bazı bildirilerin ise müzakere metinleri hiç bulunmamaktadır. Aynı şekilde, Türkçe dışında sunulan bazı bildirilerin çeviri metinleri yayımlandığı halde, bazıları olduğu gibi bırakılmıştır ki doğru olan da –toplantının uluslararası kisvesini düşünürsek— ikinci şıktır. Son olarak söylenmesi gereken şey eserin bazı eksikliklerinin giderilmesi suretiyle ikinci baskısını yaparak bir an önce daha geniş okur kitleleri ile buluşması, bu bilgi ve yorum zenginliğinin yaygınlaşması adına önemli bir adım olacaktır.